

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת מטות-מסעי, תשס"ג
מספר 506מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

חתימת פרשת ערי המקלט

הקטע המסיים את פרשת ערי המקלט (במד' ל"ה, ל [או: כט]¹ - לד) דן באיסור לקיחת כופר מן הרוצח. כבר בקריאה ראשונה יבחין המעיין בכפילויות המצויות לכל אורכו של הקטע:

(א) הלשון "ולא תקחו כפר ל-" פותחת את פס' לא, והיא מופיעה שוב בפתיחת הפסוק הבא!
(ב) פתיחת פס' לד: "ולא תטמא את הארץ אשר אתם בה", נראית כחוזרת, אמנם בניסוח שונה במקצת, על פתיחת הפסוק הקודם: "ולא תחניפו את הארץ אשר אתם ישבים בה"!

(ג) הטעם להקפדה הנדרשת בהענשת הרוצח מובע בפס' לד באמצעות הלשון "אני (ה) שכן בתוך-". אך לשון זו מופיעה פעמיים בכתוב, והיא מציגה לכאורה שני טעמים שונים - מעלת הארץ ("הארץ... אשר אני שכן בתוכה") לעומת מעלת העם ("כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל")!

נפתח דווקא בשאלה האחרונה. אפשר להצביע על מחלוקת בין מפרשים בסוגיה זו. ראב"ע קובע מפורשות: "ולא לכבוד הארץ, רק [= אל] לכבוד בני ישראל, על כן אמר: 'שוכן בתוך בני ישראל'". ואילו רמב"ן מציין: "מפני שאמר תחילה 'והיו אלה לכם לחוקת משפט לדורותיכם בכל מושבותיכם' (פס' כט), שאלו המשפטים נוהגים גם בחוצה לארץ, חזר והחמיר ביושבי הארץ יותר, לכבוד השכינה אשר שם". לאמיתו של דבר, שני הדגלים גם יחד מונפים בכתוב, הן הדגל של מעלת הארץ והן הדגל של מעלת העם, וכל אחד משני המפרשים הדגיש אחת משתי המעלות הללו. מסתבר שאין אלה דגלים סותרים, אלא הם משלימים זה את זה. אזהרות התורה מכוונות אל מצבו הטבעי של העם, מצב שבו שתי המעלות ניכרות בשילובן - עם ה' היושב בארץ ה'. הצירוף של הבחירה בעם והבחירה בארץ מטיל משנה אחריות על בני ישראל היושבים על אדמתם. ואם ישאל השואל: וכי כאשר בני ישראל שרויים בחוץ לארץ, האם אין עליהם חובה להעניש רוצחים באותה מידה כמו בארץ? וכי רצח הוא עברה המוגבלת לארץ? דומה שעלינו להבחין בין חומרת מעשה העברה לבין חומרת המחדל של אי-ההענשה. האיסור המוחלט על רצח תקף, כמובן, בכל מקום ביקום באותה מידה. אך עניינו של הקטע הוא דווקא בשלב השני, לא זה שבמרכזו העבריין, אלא זה שבמרכזו ניצבות הרשויות. אי ההענשה חמורה יותר כשהדבר נעשה בארץ ה'.

נעבור לרגע לשאלה אחרת, שאלה שאינה קשורה בכפילויות, אלא בעצם הופעתה של מילה הנראית לכאורה לא הולמת. אנו קוראים בפס' ל: "כל מכה נפש לפי עדים ירצח את הרצח", ואנו תמהים: ירצח? ! והלוא מדובר בפעולה שיפוטית סמכותית, ולמה לנקוט לשון של פשע? רבים התעלמו מייחודה של לשון זו, ובפרט בולט הדבר בתרגומים, שתרגמו כאילו היה כתוב 'ימית' או 'יהרוג' (וזכור לטוב תרגומם של בובר ורוזנצווייג, הנוקט לשון abmorden). אני מבקש להעלות השערה בדבר הלשון הייחודית הנוקטה בפסוק. כיוון שמדובר ב"רצח", עונשו צריך להיות "ירצח"² - מידה כנגד מידה באופן המובהק ביותר.³ עונש מידה כנגד מידה בעברת הרצח, לא

¹ בין המפרשים יש מחלוקת לגבי פס' כט, האם הוא פותח את הקטע החדש (דעת ליכט) או חותם את קודמו (וכך, למשל, מילגרם ולוין בפירושיהם).

² מי הנושא של "ירצח"? כמה מפרשים מבינים שהוא מוסב על גואל הדם, ובהתאם למה שהזכירה התורה לעיל בפס' כא: "גאל הדם ימית את הרצח בפגעו בו", ועוד יותר מזה בפס' כז: "ומצא אתו גאל הדם מחוץ לגבול עיר מקלטו, ורצח גאל הדם את הרצח אין לו דם". אבל יש מקורות בספרות חז"ל, שבהם מובן ההיגד כמכוון על בית-הדין, כגון: "כל מכה נפש לפי עדים ירצח את הרוצח. אין בית דין ממיתין את הרוצח בסייף אלא כשבאו עליו שני עדים אחר התראה, שנאמר: 'לפי עדים' (מדרש הגדול - ספר במדבר, ל"ה, ל, מהד' ר"ש פיש, עמ' שעא). על-פי הבנה זו, חריפה עוד יותר החריגה עדים"

רק במישור הענייני אלא גם במישור הלשוני, חוזר אל האזהרה הקדמונית שבספר בראשית: "שֶׁפֶךְ דַּם הָאָדָם בָּאָדָם דְּמוֹ יִשְׁפָךְ, כִּי בְצַלֵּם אֱ-לֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם" (ט', ו). זיקה לשונית לפסוק זה ניכרת בקטע שלנו בפס' לג: "ולאֶרְץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שָׁפְכוּ".

בסיפא של הפסוק מבראשית מפורש לנו המצע הרעיוני לקדושת חיי האדם וליחס החמור במיוחד כלפי רצח - היות האדם נברא בצלמו של הקב"ה. וכיוון שכל אדם נברא בצלמו, הרי ההורג אדם פוגע לא רק ביציר כפיו של ה', אלא גם בכפילו של מלך. ומה נפלאו דברי ר' מאיר שהגדיר בנועזות את האדם (ואף את העבריין הנתלה) כאחיו התאום של המלך, אשר תלייתו גורמת לאנשים לחשוב שהמלך עצמו כביכול תלוי.⁴

בפתח דברינו הצגנו שלוש כפילויות בקטע, ועד כה עסקנו רק בכפילות השלישית (שכינת ה' בארץ/ בעם). באשר לכפילות הראשונה - שני הכתובים הרצופים הדנים בכופר עוסקים כנראה בשני סוגי רוצחים (והשוו כתובות לו, ע"ב: "ותרי קראי למה לי? חד בשוגג וחד במזיד"): פס' לא, "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות", עוסק בעליל ברוצח **במזיד**, אשר אחת דינו למות, כפי שמוטעם בסיפא של הפסוק. אין כל מקום לקבלת כופר כספי שימיר את עונש המוות הראוי לו. זו עמדה מובהקת של המקרא, אשר שם מחיצת ברזל בין ממון למיתה. בעניין זה ראוי להזכיר את דברי משה גרינברג:

השקפה זאת על? חודם ועליונותם של חיי אדם יש לה מסקנה נוספת. לפיה ערכיותם של חיי אנוש היא מעבר למערכת הערכים האחרים. נפסל הרעיון לפיו אפשר לאמוד חיי אדם בשווה-כסף... הרעיון של פיצוי כלשהו בטל ומבוטל. חטאו של הרוצח אין לו שיעור, כי ערך אדם שנרצח אין לו שיעור... בוצע פשע מוחלט, חטא לא-לוהים, ואין לאיש סמכות לשאת ולתת בדבר.⁵

תפיסת החוק המקראי היא שהרצח אינו מוגבל למישור שבין אדם לחברו, דבר המאפשר מחילה של בני משפחת הנרצח. בעיני החוק המקראי הרצח הוא "פשע מוחלט", כלשונו של גרינברג, ויש בו ממד של פגיעה במעשה הא-ל.

לעומתו פס' לב, "ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ עד מות הכהן", עם כל הקושי שבהבנתו, מוסב ככל הנראה על רוצח **בשגגה**, הנמצא בינתיים בעיר המקלט, וחפצו "לשוב לשבת בארץ", דהיינו: לחזור לחיי שגרה בעירו כאחד האזרחים הרגילים, כאילו לא מת אדם בעטיו. אף במקרה זה אין להמיר בכופר את הוראת החוק, שעל הרוצח בשגגה לשהות בעיר המקלט (וראו בהרחבה בביאורו של רמב"ן).⁶

לשאלה האחרת שהעלינו, על אודות הכפילות בשני הפסוקים האחרונים של הקטע, כדאי לצרף עוד את הנתון של חזרות מילים באותם כתובים - בפס' לג נזכרת "הארץ" שלוש פעמים, וגם המילה "דם" מופיעה בו שלוש פעמים. הפסוק מתמקד בחובת הריגת הרוצח, ונקבע בו נחרצות: "ולאֶרְץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שָׁפְכוּ". לעומת זאת בפסוק המקביל, פס' לד, אין קביעה נחרצת כזו, אולם מילים חוזרות יש בו כהנה וכהנה - ארבע מילים, שכל אחת מהן מופיעה פעמיים: אשר, אני, שכן, בתוך.

אם אכן בפסוקים לא-לב הוצגו בפנינו שני מקרים אפשריים של מתן כופר, נוכל אולי לראות בפסוקים לג-לד בהתאמה שתי הנמקות לאיסור קבלת הכופר, ולא סתם כפילות:⁷ האיסור הראשון (פס' לג) מוסב על המקרה החמור יותר, של רוצח **במזיד**, ולכן מצויה בו אותה קביעה פסקנית בדבר חובת הוצאתו להורג. המילים החוזרות "הארץ" ו"דם" מטעימות את חובת מיצוי העונש במקרה חמור זה - בשפיכות דמים במזיד תובעת גם האדמה את הוצאתו להורג של הרוצח.⁸ ניתן אולי להבין שבהִרְגוּ את עמיתו מאבד האדם, שיסודו מ"עפר מן האדמה" (בר' ב', ז), את זכותו להתקיים על פני האדמה.⁹

שבנקיטת הפועל "ירצח". הצעתי היא, כאמור, לראות בניסוח חריג זה הבלטה של התאמת העונש לחטא על דרך של מידה כנגד מידה. ואם לקוראים יש הסברים אחרים, טובים יותר, אשמח לשמוע אותם.

³ על מידה כנגד מידה בחוק המקראי ראו: יעל שמש, "מידה כנגד מידה בחוק המקראי, בהשוואה לחוקי המזרח הקדום ולחוקי הברדוים", **בית מקרא**, מה (תש"ס), עמ' 146-167.

⁴ תוספתא סנהדרין ט, ז; והשוו: רש"י לדב' כ"א, כג.

⁵ מ' גרינברג, "הנחות יסוד של החוק הפלילי במקרא", בתוך: א' שפירא (עורך), **תורה נדרשת**, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 25; והשוו: א"ד אייכלר, "רצח", **אנציקלופדיה מקראית**, ז, ירושלים תשל"ו, טור 431.

⁶ ואך נרמז בקצרה לקיומה של תפיסה אחרת, שלפיה גם פס' לב מדבר ברוצח במזיד; ראו לדוגמה בתרגומו של רס"ג והשוו "בנתינה לגר" של ר' נתן אדלר (לגבי הרישא של פס' לב).

⁷ בעקבות דברי ר' מאיר שמחה הכהן ב"משך חכמה", ד"ה ולא תחניפו.

⁸ ויפה העלה הרב ד"ר חיים בורגנסקי מעל דפים אלה את התפיסה, שהרוצח פגע ב"שלושת יסודות הקיום הבסיסיים של האדם - משפחת הנרצח, הקב"ה והאדמה" (ח' בורגנסקי, "שלושה שותפין בו באדם", דף שבועי, מספר 296 [פ' מטות-מסעי תשנ"ט], עמ' 6).

⁹ השוו דברי רש"י הירש על הפסוק "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" (בר' ד', י'): "הארץ ארוסה לאדם למען יחיה בה חיים קדושים, ועל שם כך היא קרויה 'אדמה'. אך אין הארץ 'אדמה' לאדם, אלא אם כן ישמור על זכויות רעהו. אין 'אדמה' לרוצח, הארץ תובעת בתורת 'אדמה' לעשות דין ברוצח" (ר' שמשון בן רפאל הירש, **ספר בראשית**, תרגום הרב מ' ברויאר, ירושלים תשכ"ז, עמ' סד).

הפסוק השני (פס' לד), אם לא נרצה לראותו אך כחזרה על קודמו לשם הדגשה, נוכל להבינו כמכוון כלפי ההורג **בשגגה**. מכוח תפיסה זו יובן מדוע אין בו התייחסות להוצאה להורג, אלא אך אמירה כללית בדבר קדושת הארץ והעם, יחד עם הנחיה שאין לטמא את הארץ. במקרה זה של הריגה שלא בזדון, לא קיימת תביעתה הבלתי-מתפשרת של האדמה לשפיכת דמו של הרוצח, אך יש פגיעה בשכינת ה' בנחלתו כל עוד ההורג יושב בארץ ככל האדם. וכבר נאמר בפרשת ערי המקלט, כי "בעיר מקלטו יֵשֶׁב", ורק אחרי מות הכוהן הגדול - "ישׁוּב הַרְצַח אֶל אֶרֶץ אֲחֻזְתּוֹ" (פס' כח). גם הוא נחשב כמי שפגע באדמה ואין הוא רשאי להמשיך לנהוג כאיש האדמה, המעבד את אדמתו ונהנה ממנה ("לשוב לשבת בארץ"), אלא עליו לשבת עליה שלא במקומו הטבעי ("בעיר מקלטו").¹⁰ מכוח הבחנה זו בין שני הפסוקים מוארת האחריות המוטלת על הציבור גם במקרה של הריגת אדם בשגגה. נזכיר (בלא לאמץ) הבחנה חלופית בין שני פסוקים אלה, שהוצגה על-ידי רש"ר הירש (ובעקבותיו גם על-ידי הרב וולף בפירושו "דיוקים"). לפי הסברם, ההבדל בין שני הפסוקים נעוץ במקום האירוע ולא בסוג העֲבֵרָה - פס' לג מתייחס לכל הארצות, ותיבת "הארץ" הנשלשת בו היא במשמע של אדמה. ואילו פס' לד מתייחס לארץ ישראל, ולכן מופיעה בו לשון ישיבה וגם מדובר על השראת השכינה. בזה מוסברת גם הופעת לשון היחיד, "ולא תטמא את הארץ", באשר הפנייה היא אל האומה ולא אל יחידים. תוך כדי הסבר זה קובע רש"ר הירש קביעות חשובות לגבי אופייה המוסרי של החברה המדינית, ובדבריו אלה, היפים לכל דור ודור, נחתום את עיוננו:

קיום ההלכות האלה הוא המשימה הראשונה המוטלת על הכלל בשעת כיבוש הארץ... הן מורות על קדושת החיים של אחרון אזרחי הארץ... מדינה זאת תראה בחיי אזרחיה את הנכס העליון והקדוש שבכל נכסיה, והכלל אחראי לכל רגע של חיים שאחד מבניו קיפח בלא עת... שני הגורמים האלה - ה' וצ' ל א - ל ה י ם ש ב א ד ם - יהוו את היסוד של המדינה הזאת ושל חיי החברה והפרט של כל בניה.¹¹

פרופ' עמוס פריש
המחלקה לתנ"ך

¹⁰ וראו: מ' בן-ישר, "דם, אדם ואדמה", בתוך: ח' בר-דרומא, חמ"י גבריהו וב"צ לוריא (עורכים), **ספר שמואל דים**, ירושלים תשי"ח, עמ' 114-115.

¹¹ ר' שמשון בן רפאל הירש, **ספר במדבר**, תרגם הרב מ' ברויאר (ערך מ' ברויאר), ירושלים תש"ן, עמ' שפ.